
nagy életregények fejezetei

DÉR ZOLTÁN

Tűnődvén az elmúlt hónapok olvasmányai fölött, arra a furcsa következtetésre jutottam, hogy a legmélyebben három közlemény vésődött emlékezetembe, s ezek egyike sem regény, nem is verseskötet, hanem dokumentumgyűjtemény: három nagy költő életéhez kapcsolódó levelek, naplók és emlékiratok foglalata. Akinek mestersége a filológia, könnyen lázba jöhet, túlbecsülheti egy-egy lelet jelentőségét, ezért éber szigorral gondoltam át többször is: túl a szakmán vajon kelhetnek-e ekkora érdeklődést a szóban forgó írások? S mert magamban újra és újra megbizonyosodtam kivételes érdekességükről, jónak látom az olvasót is bevonni a róluk való tűnődés, töprengés eseményeibe. Legszívesebben Kosztolányi Dezső utolsó szerelmének történetéről nemrég közzétett levelek és emlékezések bogozásával kezdeném (*Szeptemberi áhitat*. Kritika, 1975. 8. szám, 11—19.), de időben megelőzte ezt Vágó Márta József Attila című könyve (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975) és a Szabó Lőrinc *Napló, levelek, cikkek* című gyűjtemény (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974). Azonkívül az utóbbiak anyaguk gazdagsága és jelentősége szempontjából is fölülmúlják a hozzánk különben annyira közel álló Kosztolányi-dokumentumokat. Kezdem tehát Vágó Márta könyvével. Azzal a reménnyel, hogy a végén e három, egymástól igencsak elütő költőről most föltárult titkok — túl a szenzáció izgalmán — valami közös törvényszerűséget is fölfedhetnek.

VÁGÓ MÁRTA JÓZSEF ATTILÁRÓL

„Egy jó módú leányt szerettem,
osztálya elragadta tőlem.”

(VÉGÜL)

Ha hatáskeltő címet kellene kitalálnom, *A vádlott megszólal* ezúttal nagyon találó lenne. Vágó Márta valóban negatív alakként él a József Attila-irodalomban. A mottóul idézett versrészlet maga is részes ebben,

bár abban még nem a lány, hanem csak osztálya a vádlott. A kritikai kiadás vonatkozó jegyzete azonban sokkal kategorikusabb: „... a 9—10. sor Vágó Mártára vonatkozik, aki 1928 őszén hagyta cserben.” (József Attila összes művei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. I. 446.)

Ezt az olvasónaplót nem azért írom, hogy eldöntsem, jogos-e a vád. Vágó Márta könyvét sem a védekezés kényszere hívta életre, hanem minden, József Attilához fűződő emlék fölidézésének szándéka. S mert őszintesége kivételes, emlékezőtehetsége bámulatos, intelligenciája magas fokú, íráskészsége jobb a közepesnél, annyi értékes, meglepő és érdekes információval szolgál, hogy az olvasóban nem a bíraskodás ingerét váltja ki.

Különben is nagyon nagy költők és szerelmeik pörében ki merne az utóbbiak pártjára állni? Nemcsak ilyen pörökben. Az utókor, ha csak lehet, minden pörben a zseniknek ad igazat, méghozzá nem is sznob-ságból vagy szervilizmusból, hanem mert valamiként csakugyan nekik volt igazuk. Jelen esetben is így van, de a cserbenhagyás vádjával mégis érdemes szembenézni, e dokumentumok ismeretében különösen, mert önmagán túlmutató, a költő sorsára kiható titkok, törvényszerűségek közelébe juthatunk.

Vágó Márta könyvének legnagyobb meglepetése, hogy — szemben az ismeretes és szinte rögzített verzióval — 195. lapon, ahol a költő hozzáírt leveleit lezárja, kijelenti: barátaitól, nevezetesen Kecskeméti Páltól értesült arról, hogy miközben ő, azaz Vágó Márta Londonban azért töri magát, hogy minél hamarabb álláshoz jusson és a költőt eltarthassa, azalatt József Attila — három nap után — otthagyja a hivatalát, s ami ennél is kiábrándítóbb: „... vidáman ült a kávéházban egy más nővel, egy Judit nevű nővel, és kisebb gondja is nagyobb annál, hogy hű legyen hozzám. Ez olyan kétségbeejtő volt számomra, hogy ezt e kor cinikus ifjúsága talán el sem tudja képzelni.”

A *Végül* című vers azóta híressé vált sorait pedig így interpretálja Vágó Márta: „»Egy jó módú leányt szerettem, osztálya elragadta tőlem«, írta ő aztán. A hűség polgári előítélet volt szemében talán, vagy nem egészen tisztázta magában az ilyesmit talán. Félig öntudatlanul, homályos, gomolygó érzéseit ezen a téren áttolta a mindig világos értelmes osztályharc-területére tudatának és ezzel még egyszer megmenekült egy rosszabb idegállapotból. Abban az időben azért elég jól tartotta magát, nem omlott össze idegileg. Megtalálta a kielégítő magyarázatot, hogy osztályom ragadott el tőle, és teljesen elfojtotta, félretolta a Judit-ügyet, az igazi okot, mintha csak engem szeretett volna, holott világos, hogy akkor már őt szerette, és mellette elég hosszú ideig ki is tartott. A távolból hónapokon át hűnek lenni, kivárni a házasság anyagi alapjának, keretének kialakulását, dolgozni ezért, ami számomra kötelezőnek, szükségesnek látszott, számára nem volt lehetőség, de erről nem írt nekem így, úgy, hogy megérthettem volna — hanem *egyszerűen megcsalt.*” (195—196. Az én kiemelésem. D. Z.)

Aki ezt a magyarázatot írta, s amikor írta, túl az élet javán, nagy veszteségek után, a második világháború szörnyű pusztításai közepette, biztos, hogy nem az önszépítés szándékával értelmezte így a maga emlékeit. Őszintesége és szellemi méltósága olyan mérvű, hogy érezhető: önmaga vétkességéről is ugyanilyen konzekvensen mert volna beszélni. S nem kétséges az sem, hogy nagyon szerette a költőt. Ez a szeretet még

azokat a leveleket is áthatja, amelyek már az eltávolodást, a szakítást készítik elő.

A tények azonban ellene vallanak. Ismétlem: ez nem önmagában, nem a bíraskodás miatt fontos, de a fontosra is csak ezek ismeretében keríthetünk sort. Ha csak József Jolán könyvéből tudnánk, hogy mi történt, inkább Vágó Mártának hinnénk, mert az utóbbit sokkal hitelesebb és pontosabb tanúnak véljük. József Jolán így emlékszik az esetre: „Aztán egyszer csak Márta levelei rövidebbek lettek, ritkábban érkeztek. Attila kétségbeesetten leste a postát és amikor a levelek végleg elmaradtak, nem bírta elviselni a rászakadt valóságot. Búskomor lett, szótlan, kerülte az embereket. Aztán, amikor minden reményét fel kellett adnia, hogy Márta valaha is visszatér hozzá, belebetegedett elviselhetetlennek érzett csalódásába.” (*József Attila élete*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955, 219.) Egybehangzik ezzel a költő nevezetes önéletrajzának (*Curriculum vitae*) idevágó passzusa is. Értelmezni azonban ezt is lehetne ugyanúgy, ahogyan Vágó Márta a *Végül* című vers idézett sorait értelmezte.

Lehetne, ha nem lennének vitathatatlan dokumentumok. A szóban forgó könyv egyik szenzációja éppen az, hogy ezeket is közli: a leveleket, melyeket a szakítás előtti hetekben Vágó Márta írt a költőnek, de emlékiratában nem számolt velük. Hogy miért nem, erről a különben remekül szerkesztett kötet szerkesztője és jegyzeteinek írója, Fehér Erzsébet sem tájékoztat. Lehet, hogy ezek is az emlékirat megírása után kerültek elő? Mindegy. A lényeg úgyis az, hogy ezek a levelek, a költő által írottakkal együtt, minden homályt eloszlatnak.

Kiderül belőlük, hogy a szakítást Szántó Juditnál sokkal, de sokkal hatalmasabb erők idézték elő. A történet e kötet adalékaiból így rajzolódik ki:

Márta 1928 nyarán szüleivel Nyugat-Európába utazik: Ausztriába, Svájcba, végül egymagában — a népjóléti intézmények, illetve munka tanulmányozása céljából — Londonba. Útjuk London előtti része voltaképpen üdülés, vidám társasélet, nagy találkozások a forradalmak után emigrációba kényszerült, ott akklimatizálódott régi barátokkal: Mannheim Károllyal, a neves szociológussal és filozófussal, Lederer Emil közgazdásszal, aki egyetemi tanár volt Heidelbergben, majd Berlinben, Hock Jánossal, Fényes Lászlóval, akik szintén Bécsben éltek akkor. Különös fintora a sorsnak, hogy noha ezek az emberek valamennyien a szocializmussal rokonszenvező polgári radikalizmus szellemében gondolkoztak és ítélték meg Magyarország ellenforradalmi viszonyait, tehát szemléletük szerint közel álltak József Attilához, anyagi helyzetük, életvitelük, társadalmi helyük még az emigrációban is merőben más volt, mint a költőé otthon vagy a tengődő, nélkülöző emigránsoké az osztrák fővárosban. Vágó Márta apja maga szinte megtestesítette ezt a képletet: jólét, társadalmi rang közéleti szerep és haladó gondolkodás kettősségét. Képzett közgazdász volt, érzékeny a szociális kérdések iránt, híve a radikális társadalmi és kulturális törekvéseknek s ugyanakkor a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara ügyvezető titkára, majd a Mezőgazdasági Kutatóintézet ügyvezető igazgatója, közben lapszerkesztő, s ezek folytán, vagy hivatalain túleső forrásai révén, valóban igen jómódú.

Mannheim ugyan nem pénzügyi ember, számára a tudománya biztosított elitszeretet, tekintélyt és ennek kijáró helyzetet, szerteágazó, erős

kapcsolatokat. S mikor Márta ebbe a rangos társaságba megérkezik, Mannheim éppen az érdeklődés előterében áll, nagy sikereket arat. A lány el van vele ragadtatva: „Károlynak óriási sikere volt — írja 1928. szeptember 18-án. — Egyhangúan olyan produkciónak tartják, amilyen egy évszázadban csak egy szokott előfordulni, nemcsak tudományos téren, de általánosságban is, a teteje annak, amit az emberi szellem produkálni tud. Most folyik a vita a megismerés szociológiai bedingtsége (előre meghatározottsága) felől két napja, este bankett, tánc, és egész nap feszült figyelés, izgalom, fáradtak vagyunk, mint a kutyák. Írj!” (364.)

A beszámoló utolsó mondatai éppolyan fontosak, mint az előzőek. Az előkelő tudományos atmosféra mellett Mártára e kiváló emberek és családjaik kedvessége is nagy hatással van. Élvezi a társasélet örömeit, a feléje irányuló figyelmet, az udvarlást is, bár ezzel nagy tapintattal hivalkodik, s nem is a dicsekvés, hanem az öröm megosztásának szándékával. Lederer Emilről, aki ekkor már egyetemi tanár volt Heidelbergben, írja: „Szegény oly szerelmes belém, úgy sajnálom, mindenki észreveszi rajta, pirul, mint egy kamasz, és reszket a hangja, ha kezd beszélni hozzám, a felesége majd megőrült az idegességtől, míg táncoltunk, többször odaszólt neki, hogy haza kellene már mennünk, az ifjabb generáció még ment neki panaszkodni, hogy kedves férje, a professzor úr folyton lekéri a táncosnőnket, ez nem járja stb. És mások is akartak udvarolni, de én oly blőd vagyok, alig feleltem, nem is értem, miért nem hagynak faképnél.” (359—360.)

A költő korántsem élvezte ezeket a beszámolókat. Gyűlt benne a rossz érzés, de a bizalma, szerelme még sokáig ép marad, s keserűségét tréfás feddésekre, évődésekre és rezignációba oltva közli: „Igazán elkésérítő, hogy míg én itt úgy élek, mint a keletlen kenyér a kemencében, addig te két kurta mondattal szerencsétlensz. Hogy Mannheimnek oly nagy sikere volt? Hát Istenem, az Atya Úristennek még nagyobb volt, mikor összehozott engem veled, és úgy hozzád ragasztott, mint a tapétát a falhoz. Persze ez aztán a nagy szerelem, az igazi, semmit sem tudni mondani, de hát eb ura fakó, szegény fiú egy levlapot mégiscsak megérdemel, hiszen olyan hüen tudott nézni és majd megszakadt a szíve az ártatlannak. Mert futott volna a vonat után — ha futhatott volna — na, de kapott állást, majd megvigasztalódik, hiszen már nem koplal: aztán így levelezőlaponként lassan elfelejt. Na.” (135—136.)

Hogy az igazság olykor mennyire a felszín mögött rejlik, s a látszat és a lényeg milyen kuszán keveredve vezetheti félre az embert, annak ez a panaszba rejtett szemrehányás mintapéldája lehetne. A többi levél ismeretében ugyanis könnyű volna merő igazságtalanságnak minősíteni. Mert nem igaz, hogy Márta csak levelezőlapokkal szűrte ki a költő szemét, s nem igaz, hogy az „elfelejtést” kitervezte. Az idézett lap előtt és után gondos és részletes levelekben számol be mindenről, ami vele történik. Ezek a levelek tele vannak őszinte szeretettel, becézéssel, aggodalommal. A megszólításaiból idézek: „Kölyköm, drágám, édesem, . . .”; „Te, kis szörnyű utcakölyökangyal . . .”; „Te édes drága kincsem, mondd, igazán szeretsz engem?”; „Attilkám, kölyköm, hogy vagy?”; „Attila, te zöld rügy!”

Mártának gondja van rá, hogy az előkelő társaságból Attila se maradjon ki. Kapcsolatuk és a költő tehetsége állandó téma: „Rengeteget beszéltek azóta velem külön-külön az ügyről, mind csodálatosan angyali

emberek, annyi szeretet és okosság és emberség vesz itt körül, és bennem velem együtt Téged is; folyton csak azon töröm a fejem, hogy juttathatnék belőle Hozzád legalább valamit.” (361.)

És juttat. Nemcsak a szeretetből, hanem a maga költőpénzéből is, s még azt is lelkére köti a költőnek, hogy fájós lábára hol vegyen cipőt s milyen zoknikat. Attila elhelyezkedésének ügyét különösen lelkén viseli. Szükségét érzi az egzisztenciális biztonságnak, már csak szülei miatt is, hogy lássák: a költőre rá lehet bízni a lányukat.

Ennek a megbízhatóságnak, a felelős jövőépítésnek a szellemi oldala még az anyagínál is jobban foglalkoztatja Mártát. Hogy Attilának tanulnia kell, be kell fejeznie az egyetemet, le kell doktorálnia, ez az igény erőtlenebb tartalma, mert annál a lány sokkal okosabb és műveltebb, hogy csupán ezeken a követelményeken lovagoljon: az önépítés emberi és szellemi képességét szeretné költőnkben mozgósítani. Meggyőzni arról, hogy alaposan, szorgalmasan, szívósan kell dolgoznia: hogy koncentrálnia kell. Hatvany Lajos Adyn ugyanezt kérte számon annak idején, persze tapintatosabban, hiszen Ady már nagy költő volt, mikor emlékezetes levelét Hatvany megírta: „No, de most már kimondom. Belőled is hiányzik a koncentráció, a nagyszerű tehetség megmunkálása. Ami Bubitsban hiba, Aranyban erény és Flaubert-ben csoda, áhítat, szentség, művészet, élet. Versed szakadozott, szeszélyes.” (1913. április) Ismeretes: Ady a *Hunn, új legendával* felelt.

Márta sokkal elégedetlenebb, de elképesztő, mennyire hasonlóak a követelményei. Szigora és nyugtalansága persze sokban jogosultabb is, hiszen Attila részben gyámja, Makai Ódön kegyéből és a módos támogatáspártolók szeszélyes segíelyéből tengődik, egzisztenciája teljesen „megalapozatlan”. S bár a megalapozást lázasan tervezgeti, gyakran adja jelét annak is, hogy ehhez se kedve, se ereje. A lány aggodalma elsősorban ebből ered, s leveleiben folyton hadban áll ezzel a lazának, szeszélyesnek, felelőtlennek vélt magatartással: „... én azt akarom mindenekelőtt, hogy rendbe jöjjön az életed. Ha Te mégis inkább a csavargást választod, jobban megfelel a természetednek, kevesebb energiába kerül, mint kiverelkedni valami rendszert és formát az életednek — ha nem akarod ezt, inkább beleszórod energiádat a szélbe, akkor még, drágám, talán túl fiatal is vagy még arra, hogy koncentrálni akard magad...” — írja 1928. július 18-án, s hozzáteszi, hogy ő azonban nem bízza az életét a véletlenre, s míg munkája és minimális keresete nincs, addig nem vállalkozik „semmiféle bátor lépésre, mert az csak hazug hősködés volna, amibe csak belebukhatnék”. (331.)

Meg kell jegyezni, hogy ez a levél még jóval London előtt kelt, a szerelem még töretlen ekkor, a Márta még abban is bízik, hogy — más források mellett az ő költőpénzéből küldött segítség révén — Attila is tanulni fog. A szorgalmas készülés, a koncentráció igénye tehát szemlélete mélyéből ered, s szóhoz is juttatja lépten-nyomon. Nagypapja hivatkozik, aki az ismeretlenségből küzdötte föl magát és lett Pest tisztí főorvosa; Ledererre, aki szintén küzdelmes munka révén lett egyetemi tanár, hivatkozik azokra a szegény, az egyetemről kinézett zsidó fiúkra, akik tanítványokat tudnak maguknak szerezni, „mért ne tudnál Te is, ha igazán utánajárnál és akarnál”. (341.) Kész segíteni szerelmét az önfeláldozásig, de úgy érzi, hogy ha erre kellene a jövőjüket alapozni, az csúful elromlana.

Eleinte kérlelve, korholva, de nagy és őszinte szeretettel érvel, követeli az elmélyültebb tanulást, a kitarтоbb munkát: „oly éretlenül és alapozatlanul gondolkodol, és annyira hagyod magad verbális fantáziádtól ide-oda sodorni, hogy az ember nem hinné, hogy ezek egy mégiscsak intelligens 23 éves agy szüleményei.” „Tanulj, бүdös!” — oldja föl végül kedves gorombasággal a korholást. (342—343.) Következő levelében azonban ismét a felületességet veti szemére: „Te meg nagy intelligenciád ellenére csak egészen gojos felületességgel tanulgatsz és foglalkozol dolgokkal, sohse olvassz eredeti komoly forrásmunkákat stb. egyáltalán semmit sem ismersz a világból alaposan.” (344.) Például Bergsont. Szemére veti a költőnek, hogy e nevezetes filozófust sem olvasta, s nem is értelmezi jól. „Ronda pesti kávéházi kis tempók ezek . . .” (349.) A munka és a tisztesség Márta gondolkodásában összeforrt fogalmak, s folyton ez jár az eszében: „Drágám, édes, egyetlen aranyos kiskölyköm, ne búsulj, mert akkor én is bőgök, és egyikünk sem tud rendesen dolgozni, és hiábavaló lesz ez az egész hosszú próbaév!” (357.) Esménye láthatóan az az „intenzív, lүktető, szellemi élet”, a nem szakbarbár, de célratoró kibontakozás, melyet Mannheimék köreiben tapasztal.

A költő sok kedvességgel és játékos engedékenységgel reagál ezekre a pedagógiai erőfeszítésekre, időnként berzenkedik is, de hogy tanulnia kell, azt ő is tudja, ígéri és reméli.

A saját természetéből azonban Márta kedvéért sem vetkőzik ki. Ennek magva és értelme a sok színben vibráló tehetség és ennek kibontakozása. A lány ezt is másként képzei el. „És ne gondolj folyton tehetségedre és fejlődésedre, sok sokkal érdekesebb dolog is van a világon, hidd el, és csak árt, ha folyton erre gondolsz.” (342.) A hozzáküldött verseknek szívből örül, megmutatja neves barátainak, de ami elbүvöli, a tündéri szeszély, egyszersmind aggasztja. Akár Hatvany Adyától, ő is a „megcsinálás”-t kéri számon, abban bízik igazán: a megtanult, megbízható mesterségben: „Általában a jó írótól, kiknek önfeláldozási képességét oly kevésre becsüld, még lehet tanulni egyet-mást, pl. azt is, amit úgy hívnak, hogy »sich durchbeissen«. Önérzettel átharapni magát az embernek az összes bajokon, és nem hosszasan és éretlenül hochmecolni a heroizmusról és hasonlóról, hanem — *meg-csi-nál-ni* valamit, akármit is, de végigcsinálni.” (339.) A *Nincsen apám se anyám* időszak sok verse mesterségbeli szempontból is remekmű, de az biztos, nem a „megcsináltság”-gal ejtik meg az olvasót. Érthető hát, ha Márta noha szereti és becsüli a hozzáküldött verseket, mégis kíváncsibb arra, hogy mit művel a költő, s kéri, hogy erről számoljon be részletesen. Aggódik tehát, hogy szerelme elherdálja az idejét.

Attila nem sértődik meg, bár a Mannheimről szóló gyakori lelkendezések — láttuk — ingerlik, s folyamatosan szenved a távolságtól, nehezen tudja kivárni a próbaév végét. A lány folyton vigasztalja, kitartásra buzdítja.

Egy idő után azonban benne is gyöngүl a hit. A hit abban, hogy Attila képes lesz támaszává férfiasodni. Az „éretlenség” vádja elveszti a kedveség felhangjait, a kételkedés szürke és bántó minősítésekké komorodik. Ez már a londoni, Márta számára is nehezebb hetek fejleménye: „A legfurcsább nekem az, hogy hiányzik valahogy lelkednek, tehetségednek, emberségednek *kontinuitása* . . ., a stabilitásra való képesség, a realitásokkal való felelős szembesülés.” (1928. október 4. — 373.) Hiúsággal,

szimpla és csúnya önzéssel vádolja a költőt, mert az szeptember 30-án kelt levelében kifakad a Nyugat, illetve Osvát ellen. Pedig Attila most is okkal haragos, s szerelmének igen hitelesen és nagyon tanulságosan meg is magyarázza, miért is „önhitt” ő: „Te pedig azt hiszed, hogy túlságosan önhitt vagyok és nem bátorítasz, (. . .) Pedig igazán régen eltemettek volna már, ha nem neveltem volna ki magamban azt a bizonyos és sokat fölhányt öncsodálatot. Ami kívül hiányzik a világból, azt az ember belül, önmagában kell megteremtse, mert különben elpusztul.” (140—141.) Itt ismét Ady érveire kell gondolnunk.

Márta azonban attól tart — és okkal —, hogy éppen ezért: a belső és a külső világ közötti szakadék miatt megy tönkre. (Ami voltaképpen be is következett, csak hogy a mű akkorra elkészült.) Ezért szorgalmazza a külső és belső lehetőségek alaposabb, felelősségteljesebb megismerését. Hogy a külső rosszal szemben a harcot bírni lehessen. Érvétele őszinteségéhez és jóhiszeműségéhez kétség nem férhet, hiszen még ezután is hosszú levelekben számol be londoni gondjairól, s október 8-án így örvendezik a frissen érkezett levélnek: „Édes, okos, egyetlen kis mindenem! Megkaptam 5-i leveled. Te angyal! Amint látod, egészséges ösztöneim már úgyis igyekeznek győzedelmeskedni, Te kedves emberkölyök meleg drága jó és újra kell mondanom: ember, mert ez a legnagyobb különbség közted és a vén nők közt, hogy Te az vagy. Köszönöm, köszönöm édes Istenem az Attilkát!” (387.)

Ez a hálás öröm azonban nem tart sokáig. De pontosabb azt mondunk: a kapcsolatnak csak egyik rétegét alkotta. Azt a réteget, mely összekötötte őket: Márta szinte kezdettől ezt a kedves emberkölyköt szerette: a szeszélyesen patakozó tehetség és a meleg emberség, a villámló intelligencia és a kölyökkutya-hűség, játékoság páratlan egységét. Abban a közegben, amelyben Márta élt, egy hűvösebb, szikárabb racionalizmus volt a magatartásszabályozó tényező. Ott még az is visszatetszett, hogy a költő nem szégyellte saját verseit szűk körben is mondani, mondogatni. Ebben a közegben a „zöld rügy” becézés nemcsak az éretlenségnek kijáró minősítést foglalta magába, hanem az ámulatot is: az üde természeti tünemény iránti ámulatot. Különösen a lány vonzódott ehhez az animális belső bőséghez, mivel maga is mert és tudott őszintén, oldottan szeretni és ámulni a világ szépségein, meghatódni az emberek jóságától. De hogy a környezetében milyen kivételnek számított, arról igen árulkodóan beszél egyik levelében, amelyikben arról szeretné a költőt meggyőzni, hogy Ignótus Pál, az egyetlen, aki csakugyan szereti, mármint Attilát, csak azért nem tudja éreztetni vele jóságát, mert „érzelmi frigiditás”-ban szenved. (1928. szeptember 15. — 358.)

Márta tehát a környezetében egyre sorvadó vagy mélyebbre húzódo elemi természetességet szerette a költőben. Ebből a természetességből azonban ekkor még hiányzott, pontosabban szólva nem volt benne szembeötlő az a magasrendű férfiasság, mely nem az élet praktikus dolgai-
ban de a szellemi tisztaságban és az alkotásban érvényesíti, emésztí föl erejét. Ezért Márta csak a gyermeki esendőséget észlelte. Szerette ezt is, de egy kapcsolat, melyben a nő anyáskodó jósága a kötés fő biztosítója, ritkán bizonyul tartósnak. Csak a költő szeretetre utaltságának ismeretében és a lány átszellemített szerelmének láttán érthetjük meg, hogy József Attilában nem támadt aggodalom az ilyen vallomások olvasásakor: „Attilkám, úgy szeretnélek elhozni abból a rengeteg bajból, rendtelenség-

ből, összevisszaságból és ideges fülledetségéből, és betenni egy rendes gyerekszobába — járóiskolába, nem, bölcsőbe, nem, megint csak oda lyukadok ki: ölbe venni és megszoztatni, elringatni és megsimogatni.” (368.)

Ha csak elvétve írna ilyet, egy rendkívüli szerelem természetes megnyilatkozásának vehetnénk. Nem erről van szó. A London felé vezető nagy nyári utazásnak már a legelején történhetett valami baj, amely miatt Márta a szakítás gondolatát fölveti. A baj akkor elmúlhatott, de a lány levelében már akkor megjelent a két sorsdöntőnek mondható motívum. Az egyik, hogy a kívánt áldozatot nem tudja meghozni a költőért. Szó van itt arról, hogy József Attila el akarta őt „csábítani”, amit — ha jól olvasom — úgy lehet értelmezni, hogy teljes odaadást kívánt, s Márta ezt türelmetlenségnek, a próba elvesztésének, a lelki „előkelőség” hiányának minősítette. (Lásd: 335—337.) A költő megsértődhetett. Márta elutazása előtt amúgy is rátört a félelem: elvesztheti szerelmét. Tény, hogy az említett levelekben Márta, szembenézővén a szakítás esélyével, azt részben a maga gyöngeségével (nem tudja vállalni a csavargólet bizonytalanságát), részben Attila „csavargómentalitásával” magyarázza. Ez a két ok forr egyetlen, újra és újra előtűlő motívummá, s juttatja a lányt ahhoz az előbb mulékony, aztán szilárdabb következtetéshez, hogy nem egymáshoz valók. A másik motívum szintén már ezekben a nyári levelekben föltűnik, s lényege ez: ha nem szeretsz úgy, mint állítottad, nem baj, tudomásul veszem, „ez csöppet sem bántana, ha különben rendben lenne életed . . .” (337.) Nem az tehát a fő baj, hogy elveszthetik egymást, hanem „hogy fel akarod adni a tanulást . . .” (335.) Ezt érzi Márta „rémes”-nek. A felelősség, a gyöngédség, a részvét, tehát a szeretet anyás vagy testvéries tartalmai kezdettől erősebbek, mint a férfi erkölcsi-szellemi erejének hatalma vagy a férfi iránti szerelmi szenvedély.

József Attila egyéniségének gyermeki kedvességéről, varázsáról igen sokan írtak, s biztos, hogy enélkül nem lehetett volna olyan bensőséges és meglepetésekkel teljes a költészete, mint amilyen lett. De hogy magánemberi kudarcaiban és oly korai elpusztulásában ezek a gyermeki tulajdonságok esendőségként estek latba, azt ennek a kötetnek a dokumentumai egyértelműen tanúsítják. Saját tehetségének kibontakoztatása, verseinek ügye, amely önmagán túlmutató ügyeket is magában foglalt, annyira lekötötte, annyira fölemésztette a költő minden energiáját, hogy e nagy ügyek biztonságosabb megvalósításának egzisztenciális föltételeire nem jutott ideje és ereje. Ezért nem is hihették a nők, a legmegértőbbek sem, hogy támaszuk lehet. Eltartani egy férfit — ezt az asszonyi ösztönök sohasem tartották természetesnek, s tudjuk, rombolta ez költőnk Judithoz fűződő kapcsolatát is. Hogy támasz lehet, nem föltételezték róla, így nem találhatott olyan asszonyt, aki a kölcsönösség törvényei szerint tartós szövetségese, támasza is lehetett volna.

A szenvedély, amely elementáris erővel tartja hatalmában a szerelme-eket, devalválhatja az említett problémát, de az anyáskodó, gyámolító szeretet és felelősség ehhez hosszabb távon nem elég. Ezért juthatott Márta mérlegén olyan döntő szerephez a költő stabilitása és koncentrációra való képessége iránti kétség. Hosszabb távon az „aranyos kiskölyök”-ből egyre inkább az éretlenség nyomult előtérbe Márta tudatában.

A kedvesség varázsát a távolság is mérsékelte, a család és a barátok „jóindulatú” agitációja pedig devalválta és fonákjára fordította. Mert az agitáció folyt. „Attilából sohasem lesz támasz, gyöngé kis ember . . .” —

érvelt Márta apja. S ezt ismételték sokféle változatban Mannheimtól a Kecskeméti fiúkig a család közeli és távoli barátai. A költő tehetségének tisztelői is. Tehát hallgatni kellett rájuk, mert voltaképpen csak annyit mondtak: tehetséges, de férjnek nem való. Vágó Márta emlékezete szerint még Thomas Mann is ezt tanácsolta: „Vigyázni kell rá, de nem szabad hozzámennie!”; „Azt hiszem, mániás vagy még rosszabb.” (284.) Igaz, hogy ez már a vég közelében, 1937 elején történt, amikor már szembe-tűnőek lehettek a betegség tünetei, de valami furcsa, hol kedves, hol nyugtalanító abnormitást már ekkor észleltek költőnk viselkedésében a „megbízható férj” igényével kémlelő tekintetek.

Hogy a költő „kialakult karakter és rendszeres fő-e”, amit két ember kapcsolatában eleinte „rémes” szempontnak ítélt Márta (1928. szeptember 12.), a londoni kurzus vége felé így válhatott — a szerelem anyás jellege folytán — mégis elhatározó jelentőségűvé.

Ez a keserves kifejlés 1928. november végétől 1929. március elejéig tart. Elég hosszú idő kellett tehát, hogy a „józan” megfontolás a szerelmet teljesen legyőzze. De hogy mennyire az előbbieket során kinagyított két motívum működött, élesedett sorsdöntővé, azt e záróperiódusból kiemelt levélidézetek érdekesen, a kifejlés drámaiságát is éreztetve szemléltethetik.

„És tényleg úgy van, hogy a szerelem mindennél fontosabb ahhoz, hogy élni tudjak, de rettenetes az én kételkedő és *minden* álláspontot és szempontot megértő zsidó lelkelem vagy agyvelőm, amelyik nem tudja biztosan Te vagy-e tényleg, aki megmentesz engem, avagy a szerelem?” Megérti szülei aggodalmát is, amelyről — írja részletezőbben — sűrűn írnak neki. S így folytatja: „Mindenki a világon azt hiszi, kincsecském, hogy ha megkaptál, meg fogsz csalni, és soha-soha nem leszel támaszom nekem! Pedig, mondják, nekem erős vezető kézre volna szükségem, élet-szomjúságom és nagy kíváncsiságom, agyvelőm számára, melynek nem szabad elrohadni...” (402.)

Mikor ugyanebben a levélben arról is beszámol, hogy egy fiatal kínai történész belészeregetett, s Ledererékkal egy éjszakai klubban táncoltak, s bár — mint mondja — kedvenc táncát, a valcert senki sem tudta, s így nem érezte jól magát, okunk van azt hinni, hogy túl az őszinteség belső parancsán, itt már — talán önkéntelenül —, a szakítást latolgató szándék szolgáltat okot a költőnek, hogy az eltávolodás kölcsönös lehessen.

A november elsejei levél immár nem is a korholás akcentusával, hanem a meggyőzés jóhiszemű szenvtelenségével magyarázza, hogy az ő gyermektegy természetének — hogy „rendszeres, racionális, pozitív” munkát végezhesen — erős és nívós vezetésre volna szüksége. A költő viszont még maga is vezetésre szorul, hiszen most éli a kötetlen, kísérletező szabadság idejét.

Közben érkeznek a lebeszélő levelek: Ferenczi Izsóttól, aki kereskedelmi államtitkár s igazában nem is ismeri a költőt, Lederertől, aki féltékeny rá. Egy Káldor Miklós nevű eminens jogász, akit Márta „minden hájjal megkent élelmes kis pesti zsidófiú”-nak nevez, s aki egyszer Vámbéryéknél látta József Attilát, szintén akként nyilatkozik, hogy „sehogy sem tudja azok után elhinni”, hogy költőnk tehetséges. (414.)

Mindezek közlését Márta azért érzi fontosnak, hogy Attila lássa: mi minden gátolja őt abban, hogy rá merjen gondolni.

A következő és igen rövid levél már ismét szemrehányásokat szed pontokba, biztosítja a költőt, hogy szereti, tónusát azonban a „de” határozza meg, a szemrehányás ultimátumszerűvé élesedik: „Tessék összeszedni magadat és dolgozni! Figyelmeztetek, hogy »Istenke csavargója«-nak lenni nagyon szép, de akkor *csak ezt* szabad és százpercentig vállalni!” (416.)

S ekkor, november végén közli a lány azt a tervét is, hogy a szociális munka Londonban megtanult elméletét németországi gyakorlat révén tudná igazán hasznos tudássá érlelni, mert ott ezt a munkát sokkal korszerűbben végzik. „De akkor ott kéne töltenem még egy évet, és akkor mi lesz velünk? Igazán nem tudom, hogy alakítsam ügyeimet! Csak már legalább a Te állásod életbe lépne, és apa látván, hogy jól megállod helyedet, hogy úgy mondjam, megszégyenülne! Nekem tetszenek a verseid, drágám, de olyan sötétség van körülöttünk, ki hisz Benned még? És már egy hete nincs levelem Tőled.” (420.)

Az állás tehát még nincs meg, amikor már ilyen válságban van a kapcsolat. S a válság mélyül. Márta következő levele kétfelől is mossa a szerelem zsuGORODÓ szigetét. Hivatkozik arra, hogy apjának immár ő az utolsó reménye, s a költővel kötendő házasság ezt is fölégeti: „... egyszerűen úgy érzi, bele kell pusztulnia abba, hogy látja tisztán és határozottan, hogy szerencsétlen leszek, ha hozzád megyek, de ha megakadályozza házasságunkat, akkor is boldogtalanná tesz engem, és és és így tovább.” (422—423.)

Mit tehet ilyen helyzetben egy apját szerető, felelős lány? Ítélje meg a költő! Ezt ugyan nem írja Márta, de helyzetjelentésének ez a célja: beletámasz bÍrni szerelmét.

A másik oldalról hidegebb hullámok jönnek. A Mannheimék intervenciója miatt háborgó költővel szemben Márta az előbbieket pártjára kel. Őszinte megindultsággal magyarázza, hogy milyen értékes, milyen nehéz és mennyire felelősségteljes progresszív munka az, melyet Mannheim végez, s milyen értetlen és gyűlölködő a költő, amikor ezt leszólja, s az ő, Márta leveleiben is környezete rossz befolyását véli fölismereni.

Meg kell ismételnünk: a magyarázkodás és a szemrehányás még itt is a kapcsolat iránti felelősség és a válság miatti őszinte fájdalom és keserűség jegyében fogant. De a különtörvények áthidalhatatlansága már nyilvánvaló. A szakításra kényszerítő okok átütnek a szereteten. „Én csak azt nem értem, hogy vádolhatsz azzal, hogy én nem Teveled törődöm, hanem magammal és nem érzem a felelősséget érted, mikor eleitől fogva az alatt roskadok. Első perctől kezdve az volt az érzésem Veled szemben, hogy szívemhez kell szorítsalak, dédelgesselek és vigasztaljalak, és egy más, jobb világot adjak Neked ahelyett, amelyik rosszul bánt veled, (...) de én is csak egy része vagyok ennek a reális világnak, hatalomtalan, gyöngé és ingatag kis része.” „Te is menekültél volna — írja ugyanitt, s fogalmazza immár a bevégeztség jegyében a kegyetlen fölismerést —, ha tudtál volna. Tudtuk mi első perctől fogva, hogy halálra van ítélve a mi szerelmünk, hogy gyöngék vagyunk az egész világgal szemben, ami nem ezt akarja.” (424—425.)

S idéznünk kell még e levél utolsó sorait, mert megkapó líraisággal fejezik ki a kényszer és a szeretet közötti küzdelem balra fordulását drámaiságát, s ebben a kifejlésben a nagyobb erők hatalmát: „... én nem vagyok elég erős, nem tudok senkinek fölébe helyezkedni, minden véle-

mény, minden indoklás elég ahhoz, hogy gondolkozásra, kételkedésre, újra és újra való öntépésre indítson, és oly messze, oly absztrakt vagy, és ez a leveded oly gyűlölködő, lehet, nagyon hibáztam, és most elér méltó büntetésem, itt maradok egyedül és szegényen, kincset találtam, de nem tudtam eladni érte mindenemet, hogy hasonlóná váljon a mennyeknek országához, gyöngö vagyok, és te már nem szeretsz engem, már nem lehet ezen segíteni, gyűlölj, Attilkám, ha ez könnyít rajtad, de hidd el, hogy nagyon-nagyon, végtelenül *szerettelek*, és nem tudom, hogy jutottak ide a dolgok. Bocsáss meg nekem, ha tudsz.” (425—426.)

A „szerettelek” igét a múlt ideje miatt húztam alá. Ebből értette meg a költő is, hogy ez a kapcsolat végét jelenti. A következő levelek már szűkszavúbban és határozottabban ismétlik ugyanezt: kijózanodtam, „úgy látom, nem mehetek Hozzád”. Nincs már ezekben gyanúsítást, vád. Hogy Judit és a költő találkozásairól kapott hír okozta volna ezt a fordulatot, annak itt semmi nyoma. Korábban még föl-fölbukkan a gyanú, hogy Attila állhatatlan, de ekkor már inkább magát vádolja Márta. Ha előke-
rül is a régi kifogás, hogy a költőt nem képes „szellemi autoritásnak”, vezetőjének, támaszának elképzelni, erre már nem veszteget sok időt. Már csak az a gondja, hogy az érzékeny „gyermek” számára elviselhető legyen a szakítás. Elismeri: neveltetése, konstrukciója is részes abban, hogy nem meri a házasságot vállalni, az osztály determináló hatását is, sőt azt is, hogy ő nagy jelentőséget tulajdonít a pénznek, a házasság anyagi föltételeinek. Elismer tehát mindent, ami a költőt meggyőzheti arról, hogy kettőjük együttélése lehetetlen.

Ezekből az utolsó levelekből még idéznünk kell, mert közvetett módon ugyan, vagyis a felelősség vállalásával, de az érzés eredendően anyás gyöngédségéről vallanak: „Attilám, utoljára minden baj leküzdhetetlen forrását a pénzben láttam. Ma nem tudom, tényleg ide vezethető-e vissza minden baj egyedül. Félek, végeredményben az én rosszaságom, gyarlóságom, igen, ezen múlt minden.” (432.)

Itt ismét emlékeztetnünk kell az emlékiratnak azokra a soraira, melyek a Judittal való kapcsolattal magyarázzák az elhidegülést: „egyszerűen megszalt.” A *Végül* című vers vonatkozó sorait pedig a tudat ön-feláldozó művelétével.

A történet áttekintése után nyilvánvaló, hogy a vers fejezi ki pontosan a történeteket. S nemcsak Márta ellenére, hanem javára is pontos, mikor nem azt állítja, hogy kedvese „cserbenhagyta”, hanem azt, hogy „osztálya elragadta tőlem”. Ebben benne van mindaz, ami 1928 nyarától 1929 tavaszáig Bécsben, Münchenben, Londonban és Budapesten Vágó Márta körül és József Attilával szemben lejátszódott, s benne vannak a neveltetés, az ízlés, a szemléletből eredő elkülönítő hajlamok is.

Két sorban egy dráma. Persze a sűrítés ezúttal egyszerűsít is, képletre redukálása mindannak, amit ez a dráma tartalmaz. Már csak ezért is érdemes volt áttekinteni ezt a történetet: a képletet, az absztrakciót gyökerei, a konkrét élmények felől is szemlélhetjük, s így tartalmassága teljesebben tárul föl előttünk.

Ez a sűrítő értelmezés nem a mozgalomba került költő friss harciasságának a műve, hanem az eseményekkel párhuzamos fejlemény. Mártának írt leveleiben már jelen van minden eleme, méghozzá a kapcsolat alakulásának izgalmas folyamatába szötte. Legfontosabb mozzanatait idéznünk kell, mert nemcsak e szerelem természetéről, a kudarcban részes

erőkről lesz így teljesebb a kép, felőlük a költőzséni sorsának törvényei is mélyebbről mutatkozhatnak meg.

Hosszú volna pontosan végigkövetni a keserűség kifakadásáig vezető folyamatot. Eleinte nincs éle a fájdalomnak, a panasznak Márta távolléte az egyetlen konkrét oka. Ez rejlik a dekoncentrátságról beszámoló ilyen önelemzések mögött is: „Nem vagyok tisztában semmivel, sok ok-talan dolgot cselekszem. Most, hogy pénzhez jutottam, virágokat vettem, aztán elkeseredvén innen a harmadik emeletről kidobtam az utcára.” (126.) S minden levelében ilyen őszintén, az árnyalatokat is földézve ad számot arról, amit tesz, amit érez és gondol. Gyakran szerelméről is a szürrealizmus spontán szeszélyével improvizál, s úgy tűnődik, hogy aki ebből ítéli meg, állhatatosságát bizony labilisnak, gondolkodását szertelennek hiheti. De Márta és a levelek mai olvasói előtt is világos lehetett, hogy a szeszélyben a kapcsolat iránti bizalom, a testvéri fesztelenség öröme, és a határtalan és mohó közlésvágy nyilatkozik meg. Ez a határtalan és folyton ajzott szellemi hancúrozókedv, amennyire megejtette az embereket, a barátokat, a feleségjelölt Mártát — láttuk —, már kezdet-től nyugtalanította is. Az őszinteségnek ezt a mámoros természetességét szinte lelke egészségének föltételeként tornáztatta a fiatal József Attila. Valószínűleg eszébe se jutott, hogy fesztelen mozdulatai, esendőségeinek kibeszélése a hűség, a szívósság, a megbízhatóság ügyében válnak adalékokká. Márta különben is sokkal műveltebb, fogékonyabb és nagyvonalúbb volt, mintsem hogy szándékosan gyűjtötte volna a gyarlóságra valló tapasztalatokat. Mindössze az történt, ami a csontig föltáru-ló emberek esetében általában történni szokott: egy idő után terhessé vált ez a folytonos exhibíció. A kedvteli szellemi hancúrozás hiú szereplési szenvedély benyomását keltette. A józanság mindennapi eszménye ezen a ponton is összeütközött a nem mindennapi tehetség természetével.

Eleinte ezt nem érzékelté a maga súlya szerint a költő, s ha panasz-kodott, védekezett, az írás és a vallomás sodra, mámora mindig fölszik-ráztatta benne a kapcsolat adta öröm csillagait: „Szívem, édesöm, tün-dértavam és benne a piócám, mindennapi újabb és újabb én szép föl-bátorodásom, nagyon szeretlek.” (143.) És küldi az újabb verseket ren-dületlenül, s nem szűnő kíváncsisággal sürgeti a véleményt.

Márta ezzel nem is marad adós, de sokkalta nagyobb teret és erőt szentel a költő magatartásának bírálatára. Mint láttuk, Attila ezt sokáig nem vette a szívére, a szerelmes kamasz derűs játékosságával írja leve-leit még a vita kiéleződésekor is. De mikor alkata és tehetsége lényegét, jelleme nemességét veszi célba a bírálat, s a tőle idegen mérték, az eléje állított sok példa ingerelni kezdi, meglepő komolyra vált az ő hangja is, s ha nem is olyan királyi göggel, mint Ady Hatvanynak, de ő is nem alku-vó határozottsággal felel meg Mártának, s védi meg a maga szu-ve-renitását.

Mindenekelőtt a lány által vállalt szociális misszióról derül ki, hogy a költő, bár rokonszenvesnek találja, a bajok igazi orvoslására nagyon elégtelennek tartja. Az osztályszemlélet és Márta hazajövetelének emész-tő vágya forr össze ebben a különvéleményben.

Aztán válaszol az önhittség vádjára is, s milyen megejtő és meggyőző kedvességgel, az álszemérem és a divatpszichológia fölé emelkedő okos-sággal! „Nyugodj meg, önhitt a fentiek értelmében egy cseppet sem va-

gyok, (. . .) Ha valamely munkámat jónak tartom, azt nem azért teszem, mert én írtam, hanem mert értelmességem szerint tényleg annak látom, és másét legalább annyira, és úgy dicsérem, mint a magamét, ha olyan jó, és jobban, ha jobb. Ami ezen túlmegy, az tréfa, játék. Édesem, ha szeretsz, akkor már megismertél volt — ne akarj most pszichológiával megismerni, mert azzal csak a mechanikus, fizikai életű embert lehet, azt is bajosan: mintha zúzott cserepekkel akarnál befödni egy mennyei, napfénynek nyitott tornyot.” (162.)

Az „osztálya elragadta tőlem” előérzete először és még csak sejtelem-szerű és fájdalmas szelídséggel 1928. október 22-i levelében merül föl: „Szörnyűség, hogy ily messze kerültél tőlem. (. . .) Hogyan élsz? Nagyon szereted a világot, és a világ is szeret téged és elvon tőlem. Pedig csak így tudhat elvonni a fényévvel, mert a fény fény marad akkor is, ha nincsen mögötte az én arcom. És az emberséged pedig kell hogy kutasson mögötte, és mi lesz, ha majd nem az enyémmre találsz újra?” (173.)

S itt néz szembe először a lánynak azzal az aggodalmával is, hogy nem tudható, amit iránta érez, meddig aggódás és meddig szerelem. Ezt a levelet már mély szomorúság jellemzi, s a „Miért is hagytál el?” panasza mellett csak ezt kéri: ne áltassa Márta se őt, se önmagát még kíméletből sem.

A lány egyre ismétlődő aggályára, miszerint neki atyai támaszra, erős vezetésre és dédelgetésre volna szüksége, s erre ő nem látszik képesnek, ilyen tréfásan kezdi a választ: „Kicsim, virágom, metaforám, önző dög vagy? Hogy én nem tudok apáskodni? Várj csak, majd megmutatom én neked? Remélem tudod, hogy van nadrágszíjam? Csak attól félek nagyon, hogy anyáskodni fogok, és oda lesz a ki sem vívott apás tekintély.” (176.) A tréfás kedv azonban hamar fájdalmas, esdeklő vallomássá válik. Rátér ugyan Márta levelének más problémáira is, mert az elvi és a terminológiai vitát még dideregve is mindig végigvitte — gyakran a partner kimerüléséig —, de az intonálás derűje már nem tér vissza, sőt egyre sűrűbb lesz a bánat, ahogy levele a befejezéshez közeledik.

Ami ezután következik, az megrendítő vergődés a szerelmi kiszolgáltatottság és az önmagához való hűség kényszere között. Néha már az öngyilkosság közeléből jön az üzenet: el kell pusztulnia Márta nélkül, de a fejleményekben valami kegyetlen hamisság is van, s ennek fölfedezésében olyan éles és következetes, mintha nem is ugyanaz a vergődő ember írná a levelet. Tudja már, hogy ha szívére veszi a sértést, az oktatást, vagy ha szó nélkül megy el mellettük, ügye úgyszólván elveszett, de keményen utasítja vissza a Vágó család barátainak véleményéből szerveződött „népszavazást”: a barátnők, a felesége szeme előtt udvarló Lederer, Mannheim és mások illetékességét. „. . . hiszen Ferenczi Izsóval együtt nevelkedtem — írja fullánkos keserőséggel —, együtt jártunk iskolába, tehát ő csak igazán ismer.” (190.) Említettük, hogy Ferenczi Izsó akkor kereskedelmi államtitkár volt.

Szemére veti Mártának, hogy „szociális munka” örve alatt cinizmusra tanítják Londonban. Tagadja, hogy valaha is menekülni akart, s elvárja, hogy a lány, ha szabadulni akar, ezt ismerje be, mert úgy jár el tisztességesen. A „jellemtelenség” vádjára gyerekkori emlékéit idézi: önfeláldozó embersége természetében rejlő bizonyosságát, hogy a hűtlenségéről terjesztett rágalmak képtelensége fogadkozás nélkül is kitessen.

Következő, 1928. november 16-i levelében még megkísérli tréfát, pajtási közvetlenséget és hivatalosságot elegyítő válaszokban háritani el kedvese szemrehányásait, s ami miatt meg kellene sértődnie, úgy cáfolja, hogy kitűnjön: hallgat az okos szóra, tehát Márta intelmeit is megfogadta: „Te mindig »zavarosságaimat« vetted szememre. Miért suhogatsz most nádat fölöttem, amikor kezemben papír és ceruza: jegyzetekkel olvasok és tanulok talán először komolyan?” (184.)

Nem színlelt engedékenység ez, hanem őszinte belátás eredménye: „szellemiekben mindedig majdnem könnyelmű voltam: saját elmém intenzitása megtévesztett.” (184—185.) De ez a belátás nem mérsékli a távolságot. Hamarosan kiderül, hogy másféle tudás az, amit a költő megszerzésre érdemesnek tart. Közben a család is tudomására adja, hogy a támogatás, melyben részesítik, „nem jelent családi kapcsolatokat”. (187.) A méreg tehát gyűl, s Márta újabb szemrehányására válaszolva ki is robban és felszínre veti a *Végül* című vers meggyőződését: amit benne zavarosnak hisznek, társadalmi elítélet. „Te a svádát összetéveszted a szellemi tisztasággal, a svádátlanságot pedig a zavarossággal, noha a szellemi tisztaság nem is jelentkezhett ignotusi svádában, mert éppen mivel rendszeresség az egzisztenciában, az egész egzisztencia minden fogához és fokához kapcsolódik, tehát nem könnyed és nem káprázatos: nem eklektikus, (...) az eklektikus a zavaros.” (188.) Ady talán úgy mondta volna ezt: amit ő művel, „sorsszerű”, személyisége egészével vesz részt benne.

Tudja, hogy tanulnia kell, de nem hiszi, hogy a műveltség mindent pótolhat. Az a „társadalmi felekezet”, mely Mártát vonzásában tartja, azt veszi szívesen, „ha az ember tanult dolgokat ad elő. A műveltség pedig nem érdeklődést jelent, hanem könnyen kezelhető már megszerzett adathalmazt, amelyet lehet hogy érdeklődés előzött meg.” (191.)

Költőnk innen van még a dialektikus materializmusra megérlelő éveken, de érveiben már az étellel szerves kapcsolatban álló teremtő műveltség eszménye nyilvánul meg. Bizonyítván ezzel, hogy a *Döntsd a tőkét* című kötet vonalas harciassága lehetett átmeneti jellegű, de a lényege mélyről ered, s ez a mag később sem oldódott föl soha. Természetének népi, proletári vonásaival mindig kirítt legfogékonyabb polgári barátai közül is. Műveltségük emberi tartalma és funkciója is más volt.

S végül ugyanez a szemléleti különbség ütközik ki a kényszerek és a szerelem konfliktusáról adott magyarázatban is. A költő ebben is szabaddabb, szuverénebb, következetesebb. Nem igaz — írja —, hogy gyöngék vagyunk, csak Te vagy gyöngé, hiszen „Nagyon jól tudod, hogy nem az ellenző világon, hanem rajtad fordult meg minden, annál is inkább, mert ez az ellenző világ nem parancsolt rád, hanem csupán folyamodott hozzád, és a döntést mégiscsak rád bízta. (...) Ne feledd el, Márti, hogy rajtad fordul meg, és ma is tőled függ minden. (...) Én a szerelmet vettem realitásnak, a házasságot csupán az együttélés törvényes formájának, te pedig a házasságot veszed realitásnak, a szerelmet meg valamilyen irrealitásnak, amivel számolni nem kell.” (192.)

De ha Márta nem erős, tudja jól, ő sem lehet az, s mikor tudomásul veszi a szerelem végét, hiába érzi bántónak, amit vele tettek, hiába fejti föl pengeélességgel a szétesés okait a tanulmányúttól a barátok agitációján át Márta erőtlenségéig, most sem tud büszkén elköszönni. Utolsó

szavaiban is a kiszolgáltatott gyermek esdekel, a beletörődésben kérlelés: „Tudom, hogy most már nem szeretsz, írod is, hogy nagyon-nagyon, végtelenül szeretted — így mondod múlt időben. Én nagyon szeretlek most is, minden ingadozásod és mindenek ellenére. Félre sem vonulok, nem is lépek elő, vagyok és leszek, ahol, ahogyan hagysz. Csókot sem fogok kérni én most már soha, de ha szólsz, megölelek. Történni fogok csupán, úgy és ahogyan akarod. Ölel Attila.” (193.)

„Ő meg vidáman ült a kávéházban egy más nővel — írták Mártának Budapestről —, egy Judit nevű nővel, és kisebb gondja is nagyobb annál, hogy hű legyen hozzám.” S Márta elhitte ezt, mert az utolsó mondatot már a maga nevében rögzíti: „... egyszerűen megcsalt.”

Lehet, hogy a költőt valóban látni lehetett más nőkkel is, de hogy a Márta iránti szerelmét ez érintette volna, ezek a dokumentumok határozottan cáfolják. Filológiai adat, fényképfőlvétel sem lehetne hitelesebb tanú, mint kapcsolatuknak ezekben a levelekben föltáruló tartalma. S egybehangzik ezzel a filológia tanúskodása is. Mert az igaz, hogy Judittal már 1927-ben megismerkedtek, de Márta ekkor még nem volt a költő menyasszonya. Szántó Judit emlékezete szerint (*Szántó Judit József Attiláról*, Kritika, 1972. 7. szám, 2—19.) azonban ez az 1927-es találkozás amúgy is csak egyetlen párbeszédig tartott, s a szoros és huzamos kapcsolat 1930-ban, a *Nincsen apám, se anyám* című kötet megjelenése után (1929) kezdődött.

Végére jutván a bizonyításnak, joggal merül föl a kérdés: hát érdemes volt? Ha úgyis a *Végül* című vers régóta ismert summázata igazolódott be? Remélhetőleg nemcsak beigazolódott, hanem e két sor egész élménygyökezzete is föltárult, s ily módon a költői sűrítés titkát is sikerült meglesnünk. És az alkotás erkölcsét, hiszen láttuk, József Attila nem háritja át a felelősséget Mártára, s az osztályra is úgy, hogy ebben a maga kiszolgáltatottsága is kifejeződik. Az ominózus két sor az árvaság és a szegénység sorssá összeálló képsorába illeszkedve alkotja egy nagyobb egész részét, s úgy illeszkedik ennek a nagyobb egésznek a folyamatába, hogy a maga külön mivoltában is hiteles, hű ahhoz, ami történt. Igen: József Attila így volt „az adott világ varázsainak mérnöke”, úgy teremtett, hogy anyaga logikáját is tisztelte. Tisztelte? Ez volt a záloga: a részletek igazságából állt össze az egész hitele. Ezért lehetett a *Külvárosi éjt*, a *Téli éjszakát*, az *Elégiát* „városkép”-ként is értelmezni, holott létezés-élményt és élethelyzetet fejeznek ki.

Vágó Márta könyvének más adalékai is megerősítik ezt a módszertani tanulságot. Mert ez a könyv nemcsak a költő sorsában oly nagy szerepet játszó szerelem története, hanem szellemi életrajzához is sok érdekes adatot kínál. Különösen értékesek azok az emlékek, amelyek a fenomenológiáról folytatott korai vitákat idézik. Külön tanulmányt érdemelnek az *Eszmélet*, a *Thomas Mann üdvözlése* és a *Hazám* keletkezéséről írt lapok. Amit például az utóbbiról mond, meglepetés az avatottak számára is. De hogy miért, csak részletes verselemzéssel lehetne megmutatni.

Semmi kétség: Vágó Márta így is, e kudarcot jelentő szerelem ellenére is kivételes szerepet töltött be József Attila életében. Nemcsak a hozzá írt versek folytán, nemcsak az utolsó években ismét fölüljuló kapcsolat révén, de a levelekben folyton ismétlődő vád és követelmény miatt is. Nem hisszük, hogy a költőt ő nevelte rá a koncentrációra, a mesteri mun-

ka igényére, de azt igen, hogy műveinek tündöklő rendjéért talán éppen ezekre a korai korholásokra is gondolva küzdött, amíg csak írni tudott. Persze ez is csak úgy lehet igaz, mint más hatások elismerése: a szertelen játékosság és a tudat mélyéről fölszakadó anarchikus erők egyensúlyát, szép rendjét önmagától is létszükségletnek érző költőt még szívsósabb küzdelemre sarkallták a koncentrációt hiányoló levelek. Némi túlzással azt mondhatnók: életműve egésze a legtündöklőbb válasz, életműve egésze válasz Vágó Mártának. A teljesebb igazság persze nem ez, de ezt is magában foglalja: életműve tündöklő válasz a világnak és a kornak, mely az emberi gazdagság megnyomorítása, elszegényítése árán akart rendet teremteni. Hogy a József Attila-i rend a teljes ember rendje, annak különleges jelentőségét ez a könyv új oldalról támasztja alá.